

УДК 316.613.434:159.922.7(045) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.42>

Павло Дмитрович Червоний,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-8172-7732>,
e-mail: neravel@ukr.net;

Андрій Валерійович Надутий,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки (викладач);

 <https://orcid.org/0000-0002-0272-3005>,
e-mail: student.a.a.777@gmail.com

**ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ
У ДІТЕЙ**

У статті досліджено характерологічні особливості проявів агресивності у дітей. Описано різні типи агресії, фактори, які її провокують, та вікові особливості її проявів. Розглянуто фізичну агресію, вербальну агресію та емоційну агресію дитини. Проаналізовано фактори, які можуть провокувати агресивну поведінку у дітей.

Ключові слова: агресія, діти, фактори ризику, профілактика, корекція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Агресивність у дітей – це поширена проблема, яка викликає серйозне занепокоєння як у батьків, так і в педагогів, психологів та суспільства в цілому. Її прояви можуть бути різними: від фізичної агресії (удари, штовхання, псування речей) до вербальної (образи, погрози) та емоційної (гнів, образа).

Актуальність цієї теми зумовлена такими факторами:

- 1) зростання кількості випадків агресивної поведінки у дітей;
- 2) небезпечні наслідки агресії як для самих дітей (втрата друзів, погіршення навчання, проблеми із психічним здоров'ям), так і для їх оточення (жорстоке поводження, злочинність);
- 3) складність у розумінні та вирішенні проблеми. Агресивна поведінка може мати різні причини, і не завжди легко визначити, що саме її провокує.

Вивчення характерологічних особливостей проявів агресивності в дітей є важливою складовою комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Дослідження в цій галузі дозволяють: зрозуміти механізми розвитку агресивної поведінки, визначити фактори, які її провокують, розробити ефективні методи профілактики та корекції агресії, допомогти батькам, педагогам та психологам у роботі з агресивними дітьми. Крім того, вивчення цієї теми має велике практичне значення.

Результати досліджень можуть бути використані для: розробки програм профілактики агресивної поведінки в дітей, створення методичних рекомендацій для батьків та педагогів, підготовки фахівців з роботи з агресивними дітьми, розробки програм психологічної корекції агресивної поведінки. Вивчення характерологічних особливостей проявів агресивності в дітей – це перший крок до вирішення цієї серйозної проблеми, а її усвідомлення та знання методів її вирішення допоможуть нам створити більш безпечне та сприятливе середовище для дітей.

Стан дослідження проблеми

Тема агресивної поведінки в дітей досліджувалась багатьма науковцями як в Україні, так і за кордоном. Їхні розвідки свідчать про те, що агресія може бути стійкою рисою характеру, яка проявляється протягом життя.

У наукових роботах таких українських учених, як О. Бовта, Г. Бреслаа, О. Дроздова, О. Дронова, Т. Мицкана, С. Русова, Т. Федорченка, присвячених вивченню стійкості агресивної поведінки в дітей, зауважено, що дитяча агресія може трансформуватися у стійку асоціальну або антисоціальну поведінку в підлітковому, юнацькому та дорослому віці.

Зарубіжні вчені, зокрема А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон та М. Ратгер, зосередили свої зусилля на виявленні факторів, що провокують агресивну поведінку.

На думку С. Русової, агресивна поведінка дитини може розглядатися як природний прояв інстинкту боротьби, який несе в собі позитивний потенціал, але в певних ситуаціях може набувати негативних рис. Вона вважала, що у здоровому розвитку цей інстинкт може допомогти долати перешкоди [1].

Більшість дослідників вважають, що агресивна поведінка формується під впливом комплексу як внутрішніх (темперамент, характер, біологічні та фізіологічні особливості), так і зовнішніх (сімейний мікроклімат, соціальне оточення, соціально-політичні події) факторів.

Важливо зазначити, що агресивна поведінка може бути стійкою рисою характеру. Агресія, яка проявляється в дитинстві, може перейти у стійку асоціальну поведінку не лише в підлітковому та юнацькому віці, а й далі в дорослому житті. Важливо досліджувати цю проблему, щоб розробити ефективні методи профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – дослідити характерологічні особливості проявів агресивності у дітей; визначити фактори, які провокують у них агресивну поведінку; описати вікові особливості проявів агресивності у дітей.

Задля досягнення мети нашого дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати наукову літературу за цією тематикою; вивчити характерологічні особливості дітей з агресивною поведінкою; дослідити фактори, які впливають на розвиток агресивної поведінки у дітей; описати вікові особливості проявів агресивності у дітей.

Наукова новизна дослідження

Попри значну кількість досліджень, деякі аспекти цієї проблеми все ще залишаються невивченими. Наукова новизна цієї статті полягає в аналізі характерологічних особливостей проявів агресивності у дітей з урахуванням сучасних психологічних теорій; дослідженні факторів, які впливають на розвиток агресивної поведінки у дітей, з акцентом на нові дані психології та нейронауки; описі вікових особливостей проявів агресивності у дітей з урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу

Агресивні прояви у дітей – це різновид поведінкових порушень, що характеризуються особливостями взаємодії дитини з дорослими та однолітками. До причин такої поведінки належать як медичні (деякі соматичні захворювання, патології головного мозку, травми), так і психосоціальні фактори (відсутність базової довіри до світу, почуття страху та фрустрації, некомфортний стан у поточній ситуації) [2].

Подібно до дорослих, діти також демонструють агресивну поведінку, яка може проявлятися як вербально, так і невербально.

До форм вербальної (словесної) агресії належать: обзивання, на-в'язливі скарги, зухвалість щодо дорослих або однолітків, глузування, спрямовані на те, щоб викликати в іншій людини негативні емоції.

Існує два типи невербальної агресії: фізична та нефізична. Фізична агресія є більш поширеною серед хлопчиків та полягає у прямуку за-подіянні болю іншій людині. Вона може мати дві форми: псування предметів або нанесення тілесних ушкоджень (удари, штовхання, підніжки, щипання, кусання, дряпання, викручування рук, паплюження, удари різними предметами тощо).

Об'єктом агресії не завжди стає джерело роздратування. Дитина може зірватися на однолітках, іграшках, порвати малюнки, перенаправляючи свій гнів з того, хто його викликав, на іншу, зазвичай менш небезпечну або цікаву для неї особу.

Фізична агресія з перенесенням – це агресія, що спостерігається у дітей, які очікують покарання за свою агресивну поведінку з боку дорослих. Внаслідок цього дитина перенаправляє свою агресію на більш слабких людей, наприклад молодших братів і сестер або однолітків.

Нефізична агресія зазвичай спостерігається у дітей дошкільного віку, рідше у дітей молодшого шкільного віку і зовсім рідко у дітей старшого шкільного віку. Вона проявляється в передражнюванні, кривлянні обличчя, гримасах, демонстрації язика, різного роду жестах, спрямованих на те, щоб дратувати іншу людину [3].

Частіше випадки агресивної поведінки у дітей та підлітків змушують шукати корінь проблеми.

Серед можливих причин – недоліки у вихованні, складні стосунки з оточенням, посилення тиску та вимог до молодого покоління, в деяких випадках вроджена схильність до агресії.

Першочерговим кроком у боротьбі з агресивною поведінкою дитини має стати виключення можливих неврологічних розладів. За наявності таких проблем необхідно є консультація дитячого психіатра або психоневролога. Успішне лікування основного захворювання може привести до зникнення агресії як симптому.

Причинами агресивної поведінки часто виступають такі негативні емоції, як злість, гнів, роздратування. Її також можуть спровокувати відчуття психічного або фізичного дискомфорту, стрес, фрустрація. У деяких випадках агресія використовується як інструмент для досягнення певних цілей, наприклад підвищення власного статусу та самоствердження.

Такі природні людські емоції, як гнів, образа, не можна постійно пригнічувати та забороняти. Це може призвести до їх накопичення, яке з часом може вилитися в агресивну поведінку. Однією з причин агресії у дітей є невиражені та придушені емоції гніву, злості й образи. Іноді агресивна поведінка дитини може бути викликана прагненням захистити себе психологічно. Це трапляється, коли дитина відчуває дискомфорт у сім'ї, наприклад через неприйняття з боку батьків. У такому разі агресія стає лише проявом (симптомом) глибшої проблеми – відсутності базової довіри до світу. Агресивністю дитина ніби кличе на допомогу, намагаючись звернути увагу на ті емоції, з якими сама не може впоратися. Їй може здаватися, що агресія – це єдиний спосіб проявити свою силу та вижити. Важливо зазначити, що оточення, яке не приймає дитину такою, якою вона є, не любить її безумовно і у якому дитина емоційно відчуває дискомфорт, провокує агресивну поведінку.

Негативні наслідки для поведінки дитини може мати й незбалансоване сімейне виховання. Це може бути непослідовність у вимогах

(дозвіл з боку одного з батьків того, що забороняє другий), вседозволеність або навпаки надмірна кількість обмежень, а також занадто жорсткий режим дня. Ігнорування агресивної поведінки дитини, що часто роблять батьки, сподіваючись на те, що вона з часом мине, може призвести до того, що дитина сприйматиме цю поведінку як норму та продовжуватиме реагувати агресивно. Крім того, надмірний контроль та занадто високі вимоги до дитини можуть призвести до накопичення негативних емоцій, які з часом виплескуватимуться у вигляді агресії.

Одним із джерел агресивної поведінки дитини може бути нерозрачена енергія. Дітям властива висока активність, їм постійно потрібно витратити свою енергію на рухи, ігри, пізнання нового. Якщо ж їм забороняють цю активність, обмежують у рухах, змушують довго сидіти на місці, то невикористана енергія може знайти вихід у формі агресії [4].

Агресивна поведінка дитини може бути викликана не лише емоційними переживаннями, а й відсутністю навичок конструктивної комунікації. Можливо, дитина просто не знає, як по-іншому досягти бажаного, як правильно спілкуватися з іншими дітьми. Їй не вистачає знань та навичок для того, щоб виражати свої емоції та потреби неагресивними способами. У такому разі важливо не карати дитину за агресію, а допомогти їй опанувати альтернативні способи поведінки. Потрібно показати дитині, як можна вирішувати конфлікти словами, як висловлювати свої почуття та потреби, як співпереживати іншим. Важливо також пояснити дитині, що агресивна поведінка шкодить іншим людям і може мати негативні наслідки.

Агресивна поведінка дитини може бути наслідком жорстокого поводження в сім'ї. Якщо дитина росте в атмосфері постійних сварок і бійок між батьками, якщо фізичні покарання вважаються нормою, вона може сприймати агресію як єдиний спосіб вирішення проблем. Наприклад, така дитина може вдарити іншу дитину лопаткою, щоб пояснити їй, що не можна чіпати щойно побудований замок. Важливо розуміти, що маленька дитина, яка тільки пізнає світ, вбирає все, що бачить і чує від дорослих, які для неї є авторитетами. Тому жорстоке поводження в сім'ї може призвести до того, що дитина сприйматиме агресію як норму поведінки.

Прагнення до дослідження світу може проявлятися у дітей через агресивну поведінку. Маленька дитина може штовхнути іншу дитину, вдарити маму або кинути іграшку, щоб поспостерігати за реакцією оточення. Важливо розуміти, що така поведінка не завжди є свідомою агресією. Діти з порушеннями розвитку емоційної сфери можуть мати складнощі з розумінням емоцій інших людей та наслідків своїх вчинків [5].

Вивчивши можливі причини агресивної поведінки дітей, ми розуміємо, що саме ми, батьки, відповідаємо за те, що наші діти виражають свою агресію неадекватними способами. І тільки ми, батьки, як люди, котрі мають найбільший вплив на дитину, можемо допомогти їй змінити свою поведінку.

Більшість фахівців з вивчення агресивної поведінки доводять думки, що вона, подібно до багатьох інших моделей поведінки людини, є результатом навчання. Це дає нам можливість знаходити причини агресії. Зазвичай в її основі лежать такі незадоволені потреби дитини, як брак похвали, відчуття належності до групи, відчуття власної цінності та значущості.

Агресивна поведінка у дітей може бути спричинена різними факторами, зокрема це: насильство (фізичне, психологічне, сексуальне або інше, яке дитина могла пережити); відчуття безпорадності, приниження, злості або відчаю, тривога, що наростає, самотність тощо; схильність до девіації, залежності, протиправної поведінки. Це може бути пов'язано з особистісними характеристиками дитини або впливом оточення.

Діти, схильні до агресії, часто мають надмірну запальність, яку їм важко контролювати. У такі моменти в них виникають проблеми з регулюванням своєї реакції на негативні стимули, які її викликали [6].

Агресія у дітей та підлітків може проявлятися в таких різних формах, як-от: фізична агресія (бійки, штовхання, ляпаси, кидання предметів); словесна агресія (лайка, погрози, насмішки, сварки); надмірний критицизм (постійне висловлення невдоволення, дорікання, зауваження); вербальна агресія (крик, галас, лайка); невербальна агресія (тупання ногами, ляскання дверима, кидання предметів); вандалізм; псування чужого майна, розмальовування стін, биття вікон; дратівливість (запальність, вибухи гніву, нестриманість).

Негативний вплив на поведінку дітей може мати безцільне проведення часу. Замість активних ігор, спілкування та розвитку, діти часто обирають пасивне дозвілля – перегляд телевізора та ігри з гаджетами. Саме такі розваги, на жаль, можуть стати причиною формування агресивної поведінки [7].

Згідно з дослідженням Л. Руденко, прояви агресивної поведінки можна розділити на такі шість компонентів:

1) вплив оточення – хто саме оточує людину під час прояву агресії може мати значний вплив на її поведінку, особливо важливий вплив найближчого оточення;

2) зовнішні фактори – шум, тіснява, спека або холод також можуть впливати на прояви агресивної поведінки;

3) мотиви та цілі – агресивна поведінка завжди має певні мотиви та цілі, які можуть бути свідомими або несвідомими;

4) ситуативні прояви – агресія може проявлятися по-різному залежно від ситуації. Це можуть бути словесні образи, фізичні дії, міміка, жести тощо;

5) особистісні характеристики – агресивна поведінка також залежить від особистісних характеристик людини, таких як її темперамент, емоційність, самооцінка, рівень тривожності тощо;

6) самооцінка агресивної поведінки – людина може усвідомлювати свою агресивну поведінку та ставитися до неї по-різному: заперечувати, виправдовувати, шкодувати про неї тощо.

Важливо зазначити, що всі ці компоненти взаємопов'язані та впливають один на одного. Ця модель повноцінно описує всі структурні складові та слугує цілісним алгоритмом людської агресивної поведінки [8].

За результатами новітніх американських досліджень, діти, які пережили несприятливі, травматичні події, стикаються з труднощами в регуляції своїх емоцій та пошуку позитивних моделей поведінки, що може призвести до ворожості та агресії.

Дослідження показують, що міцні та гармонійні стосунки в сім'ї відіграють важливу роль у стримуванні та контролі девіантної й агресивної поведінки в дітей. Це свідчить про те, що особливості взаємодії в родині, такі як довіра, підтримка, близькість і відкрите спілкування, мають значний вплив на те, як дитина буде виражати свої емоції та реагувати на зовнішні стимули.

Розглянемо, як саме сімейні стосунки впливають на поведінку дитини.

Діти, які довіряють своїм батькам, більш схильні ділитися своїми думками, почуттями та проблемами, що дає їм можливість отримати підтримку та пораду. Це може допомогти їм уникнути таких деструктивних методів подолання труднощів, як агресія.

Спокійна та гармонійна атмосфера, у якій зростає дитина, де немає постійних сварок, скандалів або насильства, сприяє тому, що дитина навчається вирішувати конфлікти мирним шляхом та виражати свої емоції конструктивно.

Діти, які відчувають емоційну близькість зі своїми батьками, знають, що їх люблять і цінують, вони відчувають безпеку та впевненість. Це може допомогти їм розвинути здорову самооцінку та емоційний контроль, що так само може знизити ризик агресивної поведінки.

Відкрите та чесне спілкування між батьками та дітьми є ключовим для формування здорових стосунків. Коли діти знають, що можуть вільно говорити про свої почуття та проблеми без осуду, вони з більшою ймовірністю звернуться за допомогою, коли їм це потрібно, а не вдаватимуться до агресії.

Важливо зазначити, що не всі сімейні стосунки є ідеальними. Навіть у сім'ях, члени якої мають близькі стосунки, можуть виникати конфлікти та непорозуміння. Однак, якщо ці конфлікти вирішуються конструктивно та з повагою, вони можуть стати для дітей цінним уроком з вирішення проблем та спілкування.

Зрештою міцні та гармонійні сімейні стосунки є одним із найважливіших факторів, які сприяють емоційному та соціальному розвитку дитини. Діти, які ростуть у таких сім'ях, з більшою ймовірністю стануть щасливими, здоровими та успішними людьми [6].

О. Орос – український дослідник, який вивчав питання агресивної та насильницької поведінки дітей та молоді, у процесі свого дослідження окреслив основні причини, які провокують фізичну агресію. На думку науковця, найпоширенішою причиною застосування агресії щодо інших людей є непорозуміння. Ця причина була характерною для найбільшої кількості учасників дослідження [9].

До інших поширених причин агресивної поведінки належать:

- 1) негативні наслідки виховання (діти, які не отримали належного виховання, частіше схильні до агресії);
- 2) вплив оточення (негативний вплив з боку друзів або інших людей може призвести до агресивної поведінки);
- 3) бажання самоствердження (деякі діти використовують агресію, щоб самоствердитися або показати свою силу);
- 4) жорстокість та зневага до інших (діти, які самі стикаються з жорстокістю та зневагою, частіше схильні до агресивної поведінки щодо інших).

Важливо зауважити, що агресивна поведінка може мати й інші причини, які не були згадані в цьому дослідженні.

О. Орос також дослідив фактори, які можуть стримувати агресивну поведінку, до яких належать:

- любов та підтримка з боку сім'ї та друзів. Діти, які відчувають кохання та підтримку, з меншою ймовірністю будуть схильні до агресії;
- позитивні приклади для наслідування. Якщо діти бачать позитивні приклади поведінки від дорослих або інших дітей, то з більшою вірогідністю вони будуть поводитися так само;
- ефективні методи виховання. Батьки, які використовують ефективні методи виховання, можуть допомогти своїм дітям навчитися вирішувати конфлікти мирним шляхом та виражати свої емоції конструктивно;
- доступ до психологічної допомоги. Діти, які мають проблеми з емоційною регуляцією або схильні до агресії, можуть отримати допомогу психолога.

Усвідомлення причин агресивної поведінки та факторів, які можуть її стримувати, є важливим кроком на шляху до створення більш безпечного та гармонійного середовища для дітей та молоді [10].

Психологи А. Басс та А. Даркі, розробляючи в 1957 році свій відомий опитувальник, запропонували класифікацію форм агресивної та ворожої поведінки, який і досі використовують у психологічних дослідженнях.

Згідно з їхньою класифікацією існує вісім основних форм агресії:

1) фізична агресія, яка може включати застосування фізичної сили щодо іншої особи, зокрема побиття, штовхання, лякання, псування майна тощо;

2) вербальна агресія, виражена негативними емоціями та почуттями через слова. Це можуть бути образи, погрози, лайки, глузування, сварки, крики тощо;

3) непрямая агресія, яка полягає у використанні обхідних шляхів для вираження ворожості, наприклад поширення чуток, сарказм, ігнорування, бойкот тощо;

4) негативізм (опір правилам, авторитету, вимогам). Це може проявлятися у формі пасивного супротиву, впертості, невиконання команд, бунту тощо;

5) роздратування (схильність до швидкого вибуху емоцій, гніву, різкості, грубості). Це може проявлятися у вигляді дратівливості, сварливості, запальності тощо;

6) підозрілість (недовіра до людей, переконання, що люди з оточення хочуть завдати шкоди), що може проявлятися у формі настороженості, постійного очікування підступів, ворожості до людей тощо;

7) образа (зздрість та ненависть до людей, що оточують, зумовлені відчуттями гніву, невдоволення), яка може проявлятися у формі ворожості, злоби, озлобленості, заздрості тощо;

8) автоагресія (самозвинувачення, переконання у власній негідності) у формі самобичування, завдання собі шкоди, самознищення тощо.

Важливо зауважити, що не всі люди однаково схильні до агресивної поведінки. Рівень агресії залежить від багатьох факторів, наприклад особистісних характеристик, виховання, оточення, життєвого досвіду тощо.

Класифікація А. Басса та А. Даркі допомагає краще зрозуміти природу агресивної поведінки та розробити ефективні методи її корекції [11].

Сучасні соціологічні дослідження, на які посилається Т. Шербан, фіксують тривожну тенденцію: зростання проявів агресивної поведінки саме у дітей. Це пов'язано з низкою факторів, одним з яких є вікові особливості розвитку. Діти через обмежений життєвий досвід

ще не володіють навичками адекватної реакції на різні події та ситуації, з якими їм доводиться стикатися, тому вони частіше схильні до імпульсивних дій, необдумані та агресивної поведінки. Це може бути наслідком недостатньо розвинених механізмів саморегуляції, діти ще не вміють ефективно керувати своїми емоціями, що може призводити до спалахів гніву та агресії; відсутності конструктивних моделей поведінки, діти вчать на прикладі дорослих, тому, якщо вони постійно бачать агресивну поведінку в сім'ї або оточенні, то можуть сприймати її як норму; невміння вирішувати конфлікти мирним шляхом (діти, які не володіють навичками мирного вирішення конфліктів, частіше вдаються до агресії, щоб досягти своїх цілей); психологічних проблем, зокрема тривога, депресія або низька самооцінка можуть також сприяти агресивній поведінці дітей [12].

М. Алворд та П. Бейкер виокремлюють низку характерних рис, які часто спостерігаються у дітей, схильних до агресивної поведінки: сприйняття загрози (такі діти схильні сприймати багато ситуацій як загрозові та ворожі); чутливість до критики (діти є надзвичайно чутливими до будь-якого негативного ставлення до себе, навіть незначного); негативні очікування (діти очікують негативного ставлення до себе, що може провокувати їхню агресивну поведінку); відсутність усвідомлення агресії (діти не сприймають свої дії як агресивні, навіть тоді, коли завдають шкоди іншим); зовнішнє звинувачення (діти схильні звинувачувати інших у своїх проблемах та деструктивній поведінці); відсутність почуття провини (діти не відчують провини за свої агресивні дії або відчують її дуже слабо); нездатність нести відповідальність (дітям складно взяти на себе відповідальність за свої вчинки та їхні наслідки); обмежений репертуар реакцій (діти мають обмежений набір стратегій для подолання проблемних ситуацій, що може призводити до агресії); низький рівень емпатії (дітям складно розуміти та співпереживати емоціям інших людей); слабкий контроль емоцій (діти мають проблеми з керуванням своїми емоціями, особливо гнівом); страх непередбачуваності (діти бояться непередбачуваності в поведінці батьків, що може посилювати їхню тривожність та агресію); неврологічні особливості (деякі діти з агресивною поведінкою можуть мати такі неврологічні вади, як нестійка увага, слабка пам'ять, проблеми із запам'ятовуванням); відсутність прогнозування (дітям складно передбачити наслідки своїх дій, що може призводити до імпульсивних та агресивних вчинків); позитивне ставлення до агресії (діти можуть сприймати агресію як спосіб самоствердження та отримання відчуття сили) [13].

Три ключові риси особистості дітей з агресивною поведінкою:

1) високий рівень особистісної тривожності (такі діти постійно відчують тривогу, страх, невпевненість у собі та своїх силах, їм

може бути складно адаптуватися до нових ситуацій, вони часто очікують на невдачі та негативне ставлення з боку оточення);

2) неадекватна самооцінка (зазвичай у дітей з агресивною поведінкою спостерігається занижена самооцінка, вони можуть відчувати себе непотрібними, нелюбими, негідними, а це може спричинити компенсаторну поведінку, коли агресія стає способом самоствердження та підвищення самооцінки);

3) відчуття знедоленості (такі діти часто відчувають себе знедоленими, несправедливо обділеними увагою, турботою, любов'ю. Це може бути пов'язано з несприятливими умовами життя, сімейними проблемами або ж з особливостями їхнього сприйняття світу).

Важливо зауважити, що ці риси особистості не є єдиними причинами агресивної поведінки.

На поведінку дитини можуть впливати й інші фактори, зокрема сімейні стосунки, стиль виховання, оточення, наявність психологічних травм тощо.

Для того, щоб допомогти дитині впоратися з агресією, важливо не лише працювати над її особистісними характеристиками, а й усунути інші причини, які можуть провокувати таку поведінку.

Зрозуміло, що стосунки, які ми будемо з близькими людьми, сім'єю та друзями, відіграють значну роль у формуванні наших емоційних реакцій [14].

Сімейні обставини дійсно відіграють провідну роль у формуванні емоційної сфери дитини та можуть стати однією з головних причин розвитку агресивної поведінки.

О. Казаннікова у своїй роботі ґрунтовно дослідила вплив сім'ї на агресивну поведінку дітей. Її дослідження підтверджують, що взаємини в сім'ї, а саме стиль спілкування, емоційний клімат, рівень конфліктів та наявність насильства, значно впливають на схильність дитини до агресивної поведінки. Авторитарний, жорстокий або байдужий стиль виховання може провокувати агресію у дітей. Натомість демократичний стиль, який ґрунтується на повазі, розумінні та підтримці, сприяє формуванню здорових емоційних реакцій. Приклади агресивної поведінки, які дитина постійно спостерігає з боку батьків, інших членів сім'ї, однолітків або ж з екрана телевізора, можуть призвести до того, що вона сприйматиме агресію як норму [15]. Вчена також зазначає, що існує чіткий зв'язок між структурою сім'ї та схильністю дитини до агресивної поведінки.

Дослідження показують, що діти, які виховуються в повних сім'ях, де панують здорові стосунки, значно рідше демонструють агресивну поведінку, якщо порівняти з дітьми з неповних або неблагополучних сімей. Діти, яких виховує одним з батьків, частіше мають проблеми з емоційною регуляцією та схильні до агресії. Це може бути

пов'язано з дефіцитом емоційної підтримки, уваги і турботи. Діти, які потрапили в сім'ю з прийомними батьками, можуть мати емоційні травми та проблеми з адаптацією, що може спричинити агресивну поведінку [15].

Ю. Журат у своїх працях досліджував вплив сімейних факторів на агресивну поведінку дітей. При цьому він акцентував на тому, що агресія може бути:

- реакцією на зміни в сім'ї, наприклад на розлучення батьків, появу нового члена сім'ї, переїзд на нове місце проживання – все це може стати стресом для дитини та призвести до агресивної поведінки;

- проявом гендерних особливостей. За даними досліджень, хлопчики частіше схильні до фізичної та вербальної агресії, ніж дівчата. Це може бути пов'язано з біологічними факторами, соціальними очікуваннями та стереотипами.

Крім того, науковець також наголошує, що стиль сімейного виховання значно впливає на схильність дитини до агресії. До факторів, які можуть провокувати агресивну поведінку, належать;

- нестача емоційної підтримки, коли діти, які не відчувають достатньої любові, тепла та ласки з боку батьків, частіше стають агресивними;

- поблажливе ставлення до агресії. Якщо батьки не засуджують та не коригують агресивну поведінку дитини, це може призвести до того, що вона сприйматиме агресію як норму;

- незацікавленість батьків у житті дитини. Байдужість до проблем дитини, відсутність спільного дозвілля та емоційного зв'язку можуть також сприяти розвитку агресії [16].

Від того, як батьки ставляться до своєї дитини, залежить її емоційний розвиток, схильність до агресії та формування особистості. Неуважність до її потреб, жорстоке поводження, емоційна холодність, уникання контактів – все це свідчить про неприйняття дитини з боку батьків. Таке ставлення може призвести до серйозних психологічних проблем у дитини, зокрема агресивності (не відчуваючи любові та підтримки, дитина може шукати способи самоствердження через агресію), злочинності (дефіцит емоційного тепла та розуміння може штовхнути дитину до деструктивної поведінки, включаючи злочинні дії), емоційного недорозвитку (не маючи можливості вільно емоційно розвиватися, дитина може застрягти на певному етапі розвитку, що може спричинити проблеми у спілкуванні, формуванні стосунків та самоусвідомленні).

Висновки

Наше дослідження підтвердило, що агресія є небезпечним явищем, яке загрожує не лише окремій людині, а й суспільству в цілому. Її прояви несуть пряму загрозу життю та здоров'ю людей. Проблему

виникнення агресивної поведінки протягом багатьох років досліджували науковці різних галузей: соціології, психології, психіатрії. Їхніми зусиллями було виокремлено безліч факторів, які можуть провокувати агресію. Згідно із сучасними вітчизняними та зарубіжними науковими дослідженнями до найсуттєвіших причин агресивної поведінки належать: недолаки у вихованні, жорстоке поводження, емоційна холодність з боку батьків, несприятливе оточення, наповнене агресією, жорстокістю, несправедливістю, зневагою, сильні емоційні переживання, тривалий стрес, з якими стикається дитина. Все це може стати каталізатором агресивної поведінки дитини й призвести до того, що вона сприйматиме агресію як норму.

Важливо зауважити, що це лише деякі з причин агресії. Її виникнення може бути зумовлене сукупністю як індивідуальних, так і соціальних факторів. Тому для розуміння та подолання цієї проблеми необхідний комплексний підхід, який враховуватиме всі аспекти життя людини. Динамічний розвиток суспільства, стрімкі трансформаційні процеси та зростання кількості травматичних подій негативно впливають на емоційний стан дитини. Ці фактори призводять до дестабілізації емоційного стану дитини, яка постійно стикається з новими викликами, що можуть спричинити тривогу, невпевненість, страх, а швидкі зміни в суспільстві висувають перед дитиною нові вимоги та правила, до яких їй складно адаптуватися. Крім того, порушення звичного укладу життя, зокрема зміни в сімейному житті, оточенні, місці проживання, можуть призвести до емоційного дискомфорту та стресу.

У відповідь на стрес, який викликають вищезазначені фактори, дитина може проявляти агресивну поведінку. Агресія стає способом емоційного розвантаження та захисту від негативних факторів. Як наслідок, дитина може замикатися в собі, уникати спілкування, втратити інтерес до звичних занять, мати проблеми з навчанням, бути емоційно нестабільною, що негативно впливає на концентрацію уваги, пам'ять та інші когнітивні функції.

Важливо зауважити, що не всі діти однаково реагують на стрес. Схильність до агресивної поведінки залежить від багатьох факторів, зокрема індивідуальних особливостей дитини, стилю виховання, клімату в сім'ї, рівня підтримки з боку близьких.

Список бібліографічних посилань: 1. Русова С. Нова школа соціального виховання. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997. Кн 1. 272 с. 2. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2013. 239 с. 3. Олейник Н. О. Вікова психологія (з практикумом) : метод. рек. до проведення семін. занять. Херсон : Гельветика, 2018. 92 с. 4. Біркова І.

Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці: заняття з елементами тренінгу. *Психолог.* 2016. № 21/22. С. 27–29. **5.** Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін. ; за заг. ред. Д. В. Швеця ; МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 284 с. **6.** Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 424 с. **7.** Олексенко С. В. Намалюю свою агресію. Психологія для вчителя. *Шкільний світ.* 2015. № 18 (722). С. 12–16. **8.** Руденко Л. М. Особливості агресивної поведінки та її проявів у дітей з помірним ступенем розумової властивості. *Наукові записки.* 2015. Вип. СХХV (125). С. 129–138. **9.** Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2018. Вип. 2 (38). С. 90–96. **10.** Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. : у 2 ч. 2-ге вид., перероб і допов. Київ, 2016. Ч. 1: Теоретична частина. 188 с. **11.** Ашиток Н. Формування гуманістично-ціннісних орієнтацій у дітей дошкільного віку на матеріалі дитячої літератури. *Людизознавчі студії. Серія «Педагогіка».* 2017. Вип. 5/37. С. 4–11. DOI: <https://doi.org/10.24919/2313-2094.5/37.102605>. **12.** Шербан Т. Д. Психологія навчального спілкування : монографія . Київ : Міленіум, 2004. 345 с. **13.** Алворд М., Бейкер П. Как работают с агрессивными детьми. Москва : Центр практ. психол. «Катарсис», 1998. 248 с. **14.** Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці. Соціологія.* 2010. Вип. 133, т. 146. С. 50–54. **15.** Казаннікова О. В. Специфіка агресивної поведінки дітей дошкільного віку // Сучасний рух науки : тези доп. Х міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (2–3 квіт. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 494–498. **16.** Журат Ю. В. Педагогічні умови формування професійної суб'єктності майбутніх вчителів початкових класів: експериментальне обґрунтування. *Педагогічний дискурс.* 2012. Вип. 13. С. 109–115.

Надійшла до редколегії 09.05.2024

Прийнята до опублікування 13.06.2024

Chervonyi P. D., Nadutyi A. V. Characteristic features of manifestations of aggressiveness in children

Aggressive behavior in children is a serious problem that can have far-reaching consequences for both children themselves and their families, as well as for society as a whole. Understanding the characteristic features of aggressiveness in children is key to developing effective strategies for prevention and correction. Its manifestations can be different: from physical aggression (hitting, pushing) to verbal (insults, threats) and emotional (anger, resentment).

In today's world, where children are constantly exposed to the flow of information, violence and stress, the issue of aggressive behavior is becoming more and more relevant. The

increase in the number of cases of bullying, cruelty and violence among children indicates the need for a deep study of this problem.

The purpose of the article is to study the characterological features of manifestations of aggressiveness in children, to identify factors influencing its development, and to provide recommendations for prevention and correction. Various types of aggression, factors that provoke it, and age-related features of its manifestations are described.

The types of children's aggression are considered: physical aggression (is the most common type of aggressive behavior in children, it can manifest itself in the form of hitting, pushing, spoiling things), verbal aggression (verbal insults, threats, mocking) and emotional aggression (anger, resentment, hostility).

Factors that can provoke aggressive behavior in children are described, in particular: family problems (brutal treatment by parents, quarrels, divorce), mental disorders (anxiety, depression, attention deficit hyperactivity disorder), media influence (children who often watch movies and violent TV shows, more prone to aggressive behavior).

It is noted that in preschool age, aggression often manifests itself in a physical form, in elementary school age, verbal forms of aggression appear, and adolescence is characterized by aggression, which can manifest itself in various forms, in particular, group aggression is often observed.

It is noted that aggressiveness in children is a complex problem that requires a comprehensive approach. It is important not only to punish children for aggressive behavior, but also to help them find healthy ways to express their emotions.

Key words: aggression, children, risk factors, prevention, correction.

